

УДК: 94: 328.123 (477)“1991” (092)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4010>

ОСТАННІЙ АКТ: ПАРЛАМЕНТСЬКА ОПОЗИЦІЯ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСАХ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ СРСР

Ігор ПІДКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: ihorpidkova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6912-9265

Проголошення незалежності України у серпні 1991 р. поклало початок процесу дезінтеграції СРСР. Головним напрямком державотворчих ініціатив демократична опозиція у Верховній Раді України вважала досягнення реального розмежування із союзним Центром – територіального, політичного, економічного та ідейно-психологічного. Найважливішими проблемами міждержавних відносин між колишніми радянськими республіками у перехідний період, опозиційний парламентський блок “Народна Рада” вважав налагодження механізму прийняття рішень у координаційних міждержавних органах, вирішення долі союзного майна, цивілізований демонтаж СРСР, щоб запобігти конфронтаційному розвалу із непередбаченими наслідками. Антикремлівська опозиція в українському парламенті ініціювала низку законодавчих актів на шляху перетворення України із союзної республіки на самостійну державу. Демократична парламентська спільнота виступала за розвиток двосторонніх міждержавних відносин на пострадянському просторі, що мало стабілізувати економіку, захистити національний ринок, не допустити різкого падіння рівня життя населення, Народна Рада для недопущення ескалації політичних процесів не вдавалася до конфронтаційних акцій при укладенні Договору про Економічну співдружність, однак, активно протидіяла спробам втягування України до нових наддержавних структур політичними методами. Демократична парламентська коаліція послідовно дезавуювала намагання російських владних структур під виглядом демонтажу СРСР нав’язати колишнім республікам, зокрема Україні, оновлену модель “демократичної імперії”. Мінська угода 1991 р. та Алма-атинська зустріч голів держав 1991 р. остаточно поклали край намаганням зберегти Радянський Союз і призвели до остаточної дезінтеграції радянської наддержави.

Ключові слова: Верховна Рада України, Акт незалежності України, дезінтеграція СРСР, парламентська опозиція, Народна Рада, Співдружність суверенних держав, Економічна співдружність.

Поразка серпневого путчу 1991 р. у Радянському Союзі докорінно змінив політичну ситуацію у радянських республіках, в яких лавиноподібно розгорнулися процеси проголошення й утвердження державної незалежності (т. зв. парад незалежностей). Ще у дні путчу, 20–21 серпня 1991 р., три балтійські країни – Латвія, Литва і Естонія оголосили про свій суверенний статус (його відразу визнала міжнародна спільнота, а 6 вересня 1991 р. і новий вищий орган влади СРСР – Державна Рада). У проміжку між 24 і 31 серпня 1991 р. формально державний статус оформили радянські республіки – Україна, Білорусь, Молдова, Азербайджан, Узбекистан та Киргизія. У наступні місяці про свою незалежність

заявили Таджикистан (вересень 1991), Туркменістан (жовтень 1991 р.) і Казахстан (грудень 1991 р.), які вже тривалий час здійснювали практичну розбудову своєї державності.

Незважаючи на поразку консервативних сил у кремлівському керівництві, та суверенізацію республік, політична перспектива на геополітичному просторі колишнього СРСР не була до кінця зрозумілою й прогнозованою. З одного боку, проголошення незалежності України стало своєрідним “політичним Рубіконом”, після подолання якого реактивними темпами відбувався розпад державності СРСР. З іншого, величезний пострадянський простір залишався, у значній мірі, об’єднаним політично – продовжували діяти Президент і Верховна Рада Союзу, функціонували окремі міністерства і відомства, зберігали керованість Збройні сили – і, що найголовніше, колишні радянські республіки були тісно пов’язані економічними стосунками.

Для закріплення реального суверенітету України, як і іншим новопроголошеним республікам-державам, необхідно було якнайшвидше і найтолерантніше врегулювати політичні та економічні питання, пов’язані із демонтажем союзних структур, розподілом союзної власності, протистояти намаганням російського керівництва проголосити себе єдиним правонаступником колишнього СРСР. І, нарешті, за подіями у цьому регіоні уважно спостерігала світова спільнота, яку хвилювала і подальша доля ядерної зброї, і кредитів, виданих радянському уряду, і збереження міжнародного миру у регіоні. Тож дотримання демократичних стандартів у дезінтеграційних процесах вибивало “політичний козир” у Кремля й збільшувало шанси колишньої Української РСР на швидке міжнародне визнання як незалежної держави. Зокрема, ставлення західних лідерів до набуття Україною незалежного статусу сформулював прем’єр-міністр Канади Брайан Малруні на урочистостях до 100-ліття початку української еміграції до цієї країни, вказавши, що Оттава поважатиме демократичну волю українського народу, але “необхідна обережність”¹.

Парламентські демократичні сили відразу після проголошення незалежності вдалися до рішучих кроків на шляху забезпечення державно-правового статусу України, упередження й зменшення загроз українській державності з боку Москви. Уже у перші дні нової сесії парламентська опозиційна фракція – Народна Рада, ініціювала заходи для зміцнення державного суверенітету, серед яких першочерговим став Закон про правонаступництво України, який забезпечував її правонаступницею державно-правової системи Української РСР. Законопроект, автором якого виступив народорадivecь Сергій Головатий, передбачав набуття Верховною Радою статусу найвищого органу державної влади в Україні, тимчасову чинність на її території Конституції та законів Української РСР, які не суперечать законам України, регламентував питання функціонування органів державної влади та управління, визначення державного кордону та набуття

¹ “Україна на уламках імперії”, *Голос України*, 12 вересня 1991.

громадянства України². “Таким чином, – заявив С. Головатий, – ми закладемо юридичні підвалини для правонаступництва влади й управління, а також правонаступництво у чинності законів і актів”³.

Надзвичайно важливим кроком до незалежнення від союзного Центру демократична парламентська фракція вважала припинення вертикально підпорядкованої співпраці із законодавчими союзними інституціями. Так, Народна Рада ініціювала звернення до народних депутатів СРСР від України з пропозицією не голосувати за ті рішення союзного парламенту, які ущемлюють інтереси України⁴. Цей заклик підтримала частина народних депутатів СРСР (зокрема, Дмитро Павличко і Володимир Яворівський), які запропонували Верховній Раді України припинити чинність Закону про статус народного депутата СРСР у межах України й дозволити народним депутатам СРСР (крім депутатів від громадських організацій – КПРС, комсомолу тощо) брати участь у роботі українського парламенту з правом дорадчого голосу⁵. Одночасно частина народних депутатів СРСР від України ухвалили відозву, в якій підтримали “створення незалежної демократичної держави – Республіка Україна”⁶.

Однією із потенційних загроз для державотворчих процесів в Україні демократична меншість Верховної Ради небезпідставно вважала гарячкові зусилля союзного Центру, у першу чергу, в особі Президента СРСР, реанімувати т. зв. новоогарьовський процес. Так, на початку вересня 1991 р. за ініціативою Михайла Горбачова відбулася зустріч лідерів 9 республік. У ході зустрічі було сформовано спільну заяву (“Заява десяти”), де йшлося про перехідний період у відносинах між республіками, упродовж якого планувалося підписати Договір про Союз Суверенних Держав (ССД). У рамки реінтеграційних заходів вписувалися й рішення V-го позачергового З’їзду народних депутатів СРСР (відбувався 2–5 вересня 1991 р.), який ухвалив закон “Про органи державної влади і управління Союзу РСР у перехідний період”. Закон вніс зміни конституційного характеру у конструкцію органів загальносоюзної влади. Зокрема з’їзд прийняв рішення про свій саморозпуск (офіційно повноваження народних депутатів вважались дійсними до ліквідації СРСР у грудні 1991 р.), про припинення функціонування Ради Міністрів СРСР тощо. Виступаючи перед делегатами з’їзду, 3 вересня 1991 р. М. Горбачов, підкреслив, що шанси на підписання договору між республіками ще не втрачено. Тому, для розробки проєкту нової Конституції ССД із представників республік сформували нову

² Виступ народного депутата Верховної Ради України Сергія Головатого, *Бюлетень Верховної Ради України* № 3, засідання 4 вересня 1991 р. (1991): 53–54.

³ Володимир Скачко, “Незалежність є. Потрібні закони”, *Голос України*, 4 вересня 1991.

⁴ Звернення Народної Ради до народних депутатів СРСР, *Бюлетень Верховної Ради України* № 3, засідання 4 вересня 1991 р. (1991): 6.

⁵ Виступ Голови Верховної Ради України Леоніда Кравчука, *Бюлетень Верховної Ради України* №19, засідання 9 жовтня 1991 р. (1991): 60.

⁶ “Заява народних депутатів СРСР від України”, *Голос України*, 18 вересня 1991.

Верховну Раду в складі двох палат: Ради Республік і Ради Союзу (остання зібрався на першу сесію 21 жовтня 1991 р., однак, своїх представників направили лише 7 республік). Для оперативного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики було створено новий орган – Державну Раду в складі Президента СРСР і лідерів 11 республік. Замість уряду СРСР створювався Міжреспубліканський економічний комітет (МЕК) із паритетним представництвом від республік. Делегати з'їзду постановили пришвидшити підписання Договору про ССД, за яким кожна республіка мала право “самостійно визначити форму своєї участі в Союзі”, але одночасно, передбачалося збереження єдиних Збройних сил і укладення договору про Економічний союз, участь у якому не обумовлювалась підписанням Союзного договору⁷.

Тобто, восени 1991 р. загальна тенденція політичної лінії московського Центру була зрозумілою – певна корекція союзної владної вертикалі у бік половинчастого розширення повноважень республік і реформаторська риторика при збереженні основних важелів політичного впливу, що, на думку Кремля, мало стабілізувати імперську конструкцію під назвою “СРСР”. Наміри союзного керівництва були настільки очевидними, що навіть такий обережний політик як голова Верховної Ради України Леонід Кравчук, відкрито заявив: “Центр політичного життя перемістився в республіки. Ми готові брати участь в усіх міжреспубліканських, міждержавних структурах, за умови, що вони утворюються як тимчасові і на перехідний час самими республіками... Про реанімацію союзних органів не може бути і мови, бо вони довели свою повну неспроможність”⁸.

Однак, М. Горбачов у рамках новоствореної Держради наполегливо нав'язував дискусію про формування ССД (Грузія, Молдова, Вірменія та Азербайджан ухилились від участі в цій роботі). Продовжуючи розробку проекту Союзного договору, представники центральної та російської влад декларували при цьому різні підходи: М. Горбачов наполягав на збереженні єдиної союзної держави, а президент Росії Борис Єльцин позиціонувався як прихильник конфедеративного союзного утворення. Проте, на сторінках преси настійливо циркулювала інформація про спільну позицію цих двох лідерів щодо кінцевої мети реінтеграційних процесів: базова економічна угода повинна іти в пакеті з договором про політичний союз⁹. Підтвердженням саме політичних мотивів цієї версії міг служити виступ Б. Єльцина 28 жовтня 1991 р. на V З'їзді народних депутатів РРФСР, якому він заявив: “Я не втрачаю надії на укладення політичного договору”. Тобто, фактично позиція М. Горбачова і Б. Єльцина щодо майбутніх взаємовідносин із національними республіками-державами різнилася

⁷ “Постанова З'їзду народних депутатів СРСР 5 вересня 1991 року “Про заходи, що випливають із спільної Заяви Президента СРСР і найвищих керівників союзних республік і рішень позачергової сесії Верховної Ради СРСР”, *Голос України*, 7 вересня 1991.

⁸ Виступ Голови Верховної Ради України Леоніда Кравчука, *Бюлетень Верховної Ради України* № 1, засідання 3 вересня 1991 р. (1991): 36.

⁹ А. Костюков, “Россия: Я опять вас навеки сплочу”, *Голос України*, 23 жовтня 1991.

лише в їх поглядах на ступінь централізації влади, однак політична архітектура колишнього СРСР бачилася непорушною. Таку позицію керівника Росії щодо майбутнього Союзу заступник голови комісії у закордонних справах Богдан Горинь вважав двозначною, оскільки, на його думку, Б. Єльцин, з одного боку, домагався розвалу віджилого, економічно і політично обтяжливого для Росії Центру на чолі з Горбачовим, з іншого – тяжів до створення нової “демократичної імперії” під виглядом ССД¹⁰. Показовим у цьому відношенні є те, що нав’язування колишнім республікам, зокрема, Україні, Союзного договору, й заяви російського керівництва щодо кордонів різко знизило рівень довіри до Б. Єльцина серед мешканців України – з 88% у вересні до 50% у листопаді 1991 р.

Спроби Центру відновити процес відтворення СРСР через законодавчі органи через активну підтримку частини українських парламентарів і лавіруючу позицію керівництва Верховної Ради, поставило перед парламентською опозицією двоєдине завдання – з одного боку, досягнути мінімізації участі у загальносоюзних владних інституціях представників України, з іншого – сприяти цивілізованому демонтажу СРСР, щоб запобігти його конфронтаційного розвалу із непередбаченими наслідками для всіх його учасників. Народорадівців, у першу чергу, турбувала відсутність механізму прийняття рішень у перехідних структурах влади та в координаційних міждержавних органах, доля майна Союзу тощо.

У ході обговорення у парламенті форми участі України в пострадянських структурах окреслилося три основні підходи: перший – утворити об’єднану делегацію депутатів СРСР і України з конкретними повноваженнями для участі у роботі Верховної Ради СРСР, щоб зробити процес розпаду союзної держави контрольованим; другий – не брати участі в переговорах за участю союзного Центру, а налагоджувати і розвивати горизонтальні міжреспубліканські контакти; третій – зберегти Союз на засадах З’їзду народних депутатів СРСР, або хоча б у вигляді економічної Співдружності. Останній варіант реформування відносин із Центром відстоювала частина депутатів колишньої більшості (зокрема, С. Остроушенко, А. Ягоферов, Г. Демідов, О. Панасовський та ін.) і кілька колишніх опозиційних депутатів (О. Шеховцов, О. Чародеев), які наполягали на підписанні Союзного договору і збереженні Союзу. Позицію цих депутатів можна було звести до формули – “Ми за незалежність, але у Союзі” (таку ж розв’язку у відносинах між республіками і Центром запропонував й Олександр Мороз на установчому з’їзді СПУ¹¹).

Подібні погляди просоюзно зорієнтованих депутатів викликали різко негативну реакцію у середовищі Народної Ради. Проте й сконсолідованого ставлення демократичного блоку до участі представників України у реформованих союзних

¹⁰ Богдан Горинь, “Роль і місце України у Співдружності незалежних держав”, *Республіканець*, № 3, (1992): 14.

¹¹ Володимир Скачко, “Оповідь про спробу Україну з Леніним схрестити”, *Голос України*, 30 жовтня 1991.

органах влади випрацювати не вдалося. Аргументи керівництва Верховної Ради щодо врахування політичних реалій змусили більшу частину народорадівців зайняти помірковану позицію. У меншості залишився депутат-народорадівець Олександр Воробйов, який пропонував взагалі відмовитися від переговорів і не висилати делегації у Москву. Несподівано, безкомпромісну позицію щодо Центру продемонстрував її голова Народної Ради Ігор Юхновський. “Ми не можемо нікого посилати ні в Раду Союзу, ні в Раду Національностей. Ми не можемо посилати туди навіть спостерігачів. Ми можемо доручити нашому представнику у РФ В. Крижанівському бути присутнім на тих засіданнях, і тільки. Решту ми вирішуємо самі”, – зазначав акад. І. Юхновський¹². Частина народорадівців (Дмитро Павличко, Дмитро Захарук, Павло Мовчан та ін.) все ж висловлювалася за присутність на засіданнях законодавчих органів СРСР спостерігачів від України. Критикуючи позицію Ігоря Юхновського, Валерій Івасюк зазначав, що “саме направлення спостерігачів і є констатацією факту, що це перехідний період. Потрібно їхати як спостерігачі і припинити різні інсинуації”¹³.

Більшість депутатів опозиції виступили за дотримання прагматичної політичної лінії у відносинах із Центром. Категорично відкидаючи створення будь-яких союзних органів, які б мали право законодавчої ініціативи (наприклад, розробляти Конституцію), депутати схилилися до думки, щоб у перехідний період (до 1 грудня 1991 р.) взяти участь у роботі союзних органів (зокрема, Раді Республік) для захисту політичних і майнових прав України. Народорадівці (Микола Пороський, Орест Влох, Михайло Косів, Михайло Горинь, Петро Осадчук, Олександр Барабаш) пропонували вислати повноважну делегацію (своєрідну ліквідаційну депутатську комісію – за їх висловом, “похоронну команду”), яка б сприяла розформуванню СРСР, розподілу союзної власності, майна, банківських активів тощо. “Наша делегація повинна бути такою, як делегація, що займається демонтажем напіврозваленого Союзу. Демонтаж і розподіл спільної власності, а не створення умов для того, щоб скріпилось те, що вже сьогодні почало розвалюватися”, – відзначав М. Горинь¹⁴. Подібні підходи підтримували і частина депутатів колишньої більшості, і незалежні депутати, і керівництво парламенту. Л. Кравчук у ході обговорення зазначав, що “у роботі Ради Республік повинні брати участь рівноправні делегації, щоб спільно вирішувати назрілі питання. Боротьба за незалежність і вихід із Союзу, демонтаж Союзу, процес “розлучення” – все це потрібно провести у законному порядку”¹⁵. У результаті компромісного голосування у Верховній Раді прийняли ухвалу про

¹² Виступ народного депутата Верховної Ради України Ігора Юхновського, *Бюлетень Верховної Ради України № 30, засідання 25 жовтня 1991 р.* (1991): 112.

¹³ Виступ народного депутата Верховної Ради України Валерія Івасюка, *Бюлетень Верховної Ради України № 30, засідання 25 жовтня 1991 р.* (1991): 116.

¹⁴ Виступ народного депутата Верховної Ради України Михайла Гориня, *Бюлетень Верховної Ради України № 16, засідання 20 вересня 1991 р.* (1991): 11.

¹⁵ Виступ Голови Верховної Ради України Леоніда Кравчука, *Бюлетень Верховної Ради України № 19, засідання 9 жовтня 1991 р.* (1991): 84.

недоцільність діяльності міжреспубліканських структур, які можуть призвести до включення України як частини в іншу державу та направлення групи спостерігачів до Ради Республік¹⁶.

Основним аргументом для апологетів активної участі України у переговорному процесі щодо збереження Союзу у тій, чи іншій формі, були наслідки розриву міжреспубліканських господарських зв'язків, що мали спричинити економічний крах. Дійсно, економічне становище на пострадянському просторі погіршувалося такими темпами, що чільні політики заговорили про можливість соціального вибуху і нового перевороту. Так, під час робочого візиту до Лондона Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв, заявив, що “якщо Захід не надасть СРСР харчової допомоги цієї зими (1991–1992 років – *Авт.*), то радянські люди можуть піти за диктатором”. За його словами, головну загрозу демократичним змінам становлять не відцентрові тенденції у республіках, а перспектива голоду¹⁷.

Для уникнення економічного колапсу союзний Центр запропонував власний план збереження єдиного господарського ринку незалежно від того, яку політичну форму приймуть відносини між республіками (напрацьований робочою групою під керівництвом Г. Явлінського – 5 вересня 1991 р. опубліковано проєкт “Про створення економічної співдружності”¹⁸). Дня 2 жовтня 1991 р. в Алма-Ати (Казахстан) відбулася зустріч керівників 13 республік (крім Естонії та Литви), на якій було обговорено питання про створення економічної співдружності. Українська делегація (очолювали Володимир Гриньов і Вітольд Фокін) висловила свої зауваження щодо грошового обігу, банківської та кредитної систем і, найголовніше, власності колишнього Союзу та її розподілу. Позицію України підтримали 12 республік, яким Україна до підписання остаточного тексту Договору про економічну співдружність запропонувала укласти прелімінарні двосторонні угоди. Вже після зустрічі Росія в односторонньому порядку оголосила себе правонаступницею союзної власності (банківських кредитів, алмазного і золотого фондів тощо) і заявила, що у випадку непідписання республіками Договору, відбудеться перехід на валютні розрахунки за поставки

¹⁶ “Постанова ВР України “Про участь України в представницьких органах Союзу РСР перехідного періоду”, *Відомості Верховної Ради України № 51 (1991): 747.*

¹⁷ Інформація “Голосу України”, *Голос України*, 2 листопада 1991.

¹⁸ Ще у серпні 1990 р. у Москві Робочою групою з розробки програми економічної реформи в СРСР (керівники акад. С. Шаталін та Г. Явлінський) було вироблено програма реформування економіки СРСР під назвою “500 днів” (в основі лежала програма “400 днів довір’я” Г. Явлінського та ін.), яка передбачала подолання економічної кризи, шляхом переходу до ринкової економіки. Одночасно були підготовані 20 законопроектів, які містили пропозиції щодо переходу до ринку колишнього союзного народногосподарського комплексу й визначали основи Економічного союзу суверенних республік (заверджені ВР РРФСР і передані на розгляд до ВР СРСР). Створена після путчу нова робоча група під керівництвом Г. Явлінського, підготувала “Договір про економічне співробітництво між республіками СРСР” для збереження єдиного економічного простору і ринку СРСР незалежно від того, яку політичну форму приймуть відносини між республіками.

нафти, газу та ін. сировинних матеріалів (з Україною це питання мало розв'язуватися окремо)¹⁹, що призвело до додаткової напруги у переговорному процесі.

Напівультимативні вимоги російського керівництва щодо негайного підписання Договору розглянули на засіданні Президії Верховної Ради 17 жовтня. Народорадівці внесли низку пропозицій, щоб зміцнити суверенітет республіки, зокрема, запропонували розглянути питання про розрахунки за транзит російського газу через українську територію за світовими цінами. У підсумку члени Президії від Народної Ради проголосували за інтенсифікацію двосторонніх економічних стосунків із колишніми республіками СРСР й заборонили Голові парламенту підписувати документи про економічну співдружність²⁰.

Принципова позиція України щодо умов Договору про економічну співдружність, який все ж був парафований 18 жовтня 1991 р. у Москві представниками лише 8 республік, стала однією із причин появи російського варіанту концепції Економічного союзу²¹. Єльцинська модель економічної інтеграції була розрахована те, що, з одного боку, Росія самостійно швидше і з меншими втратами перейде до ринку, з іншого, м'яка форма нового міжреспубліканського об'єднання буде сприйнятнішою для республік-непідписантів, у першу чергу, України. Такі економіко-політичні розрахунки російської сторони виявилися небезпідставними. Один із впливових українських політиків Володимир Гриньов вже як кандидат у президенти заявив: "На місці Союзу буде існувати двоскладова структура, яка сформується із економічного співтовариства, куди увійдуть всі колишні республіки, і вужчого політичного співтовариства, яке буде мати конфедеративний або ще слабший характер. Хоча не виключено, що частина республік побажає створити федеративну державу"²².

Гаряча дискусія між прихильниками Договору як можливої основи подальших політичних конструкцій у рамках колишнього Союзу, та противниками, які вбачали у Договорі не більше, ніж ефективний інструмент розв'язання економічних проблем, розгорнулася на всіх владних рівнях. Ефективність політичного та економічного тиску на Україну з боку Центру і Росії посилювалася через відсутність сконсолідованої позиції з цього питання і у керівництва республіки, і у депутатського корпусу. Якщо позиція Л. Кравчука (заявляв, що

¹⁹ "Україну втягують у велику гру", *Голос України*, 18 жовтня 1991.

²⁰ С. Писаренко, "Ультиматумів Україна не сприймає", *Голос України*, 19 жовтня 1991.

²¹ Російська сторона запропонувала власну модель Економічного союзу, розроблену Комітетом з республіканських стосунків і регіональної політики Верховної Ради РРФСР (голова – член-кореспондентом АН СРСР О. Гранберг). Російські економісти пропонували багаторівневу модель міжреспубліканських відносин, яка вміщала у наступну формулу – "x+y=15", де x – кількість республік згодних укласти Союзний договір, y – кількість республік, які погоджуються тільки на участь в Економічному союзі.

²² Виступ народного депутата Верховної Ради України Володимира Гриньова, *Бюлетень Верховної Ради України № 30, засідання 25 жовтня 1991 р.* (1991): 100.

Україна “за єдиний економічний простір”²³) була у значній мірі продиктована участю у президентських виборах й враховувала думки електорату на півдні та сході держави, який у більшості підтримував ідею Економічної співдружності, то прем’єр-міністр України Вітольд Фокін виявився послідовним прихильником Економічного союзу й підкреслював це при кожній нагоді: “Як прем’єр, і як народний депутат, не бачу підстав зволікати з підписанням цього договору”²⁴. Іншу думку щодо перспектив економічної угоди висловлював його заступник Костянтин Масик, який зазначав: “Запропонований варіант за гучними словами на економічні теми передбачає вирішення суто політичних питань. Коротше, передбачається реанімація колишнього Радянського Союзу, як би він не називався по-новому”²⁵.

По-різному підходили до проблеми єдиного економічного простору і депутати демократичної парламентської групи. Частина народорадівців, небезпідставно вважала, що Договір – це своєрідна ширма, остання спроба М. Горбачова врятувати Союз, який ніяк не сприятиме налагодженню економічних зв’язків. Голова комісії у закордонних справах Д. Павличко на сесії заявив: “Чому закликають нас укласти договір з групою бюрократів, які нічого не можуть запропонувати, крім керівництва. Верховна Рада повелася розумно, що не підписала цей договір, – не основу економічних взаємин, а основу нового Союзу”²⁶. Його підтримав колега по фракції Борис Марков, який додав: “Сьогодні фактично відроджується ідея підписання Союзного договору, який був розроблений в Ново-Огарьово”²⁷. І хоча окремі народорадівці прихильно поставилися до закликів В. Фокіна якнайшвидше закінчити процес формування єдиного економічного простору²⁸, в цілому опозиція звинуватила прем’єра у “популізмі”, висловила недовіру й запропонувала йому піти у відставку²⁹. Однак, незважаючи на заклики демократичної коаліції “ні в якому разі не підписувати Договір, який нам не підходить”³⁰, парламент дав згоду на парафування документу про економічну Співдружність, застерігши при цьому наступну ратифікацію його Верховною Радою.

Прийняте рішення, частина народорадівців вважали вдалим політичним маневром напередодні грудневого референдуму, який мав заспокоїти ту частину громадян республіки, яка на побутовому рівні боялася погіршення становища

²³ Анатолій Красляньський, “Наші союзники – злагода і мир”, *Голос України*, 25 жовтня 1991.

²⁴ Виступ Прем’єр-міністра України Вітольда Фокіна на сесії Верховної Ради України, *Бюлетень Верховної Ради України № 28, засідання 24 жовтня 1991 р.* (1991): 33.

²⁵ “Чому Україна не підписала економічної угоди?”, *Літературна Україна*, 24 жовтня 1991.

²⁶ В. Кирилюк, “Після свята”, *Літературна Україна*, 31 жовтня 1991.

²⁷ Борис Марков, “Боятися взаємовигідних відносин”, *Голос України*, 24 жовтня 1991.

²⁸ Олександр Барабаш, “Боятися взаємовигідних відносин”, *Голос України*, 24 жовтня 1991.

²⁹ Заява Народної Ради, *Бюлетень Верховної Ради України № 28, засідання 24 жовтня 1991 р.* (1991): 64.

³⁰ Заява Народної Ради, *Бюлетень Верховної Ради України № 42, засідання 6 листопада 1991 р.* (1991): 27.

через непідписання Договору (зокрема, на Луганщині 52% опитаних виступали за економічну Співдружність з колишніми республіками СРСР при політичній незалежності України³¹), а отже, могла проголосувати проти незалежності. З іншого боку, підписання договору вибивало “козири” у Росії, яка підштовхувала до підписання угоди. Як зазначав С. Головатий процедура парафування хоча й вступала в певне “тертя” з багатьма незалежницькими законодавчими актами України, але ніяких юридичних наслідків для республіки за собою не передбачала, зате, з другого боку, припиняться спекуляції типу “не підпишіть – нічого не дамо”³².

Парафування Україною Договору про економічну Співдружність у Москві вже 6 листопада 1991 р., у той же день, коли Верховна Рада дала згоду на підписання цього документа, свідчило не стільки про економічну доцільність ухвалення подібного рішення, скільки про глибокий політичний символізм цього акту з точки зору вибудовування контурів нового Союзу через скриті механізми прив’язування української економіки до єдиного ринку СРСР. Слушно зауважив з цього приводу Олександр Ємець: “Договір не розв’яже жодних наших проблем і використовується як принцип. Ми вже не раз крутилися навколо таких символів – чия візьме, хто перетягне канат. Питання по суті ставиться так: або ми вас душимо шляхом шантажу, або ви вистійте. Ви – це ми, а вони – поки що не зрозуміло: чи то Центр, чи деякі політичні сили Росії”³³.

Категорично не погодилася з умовами підписаного Договору й формуванням єдиного економічного простору у межах колишнього СРСР Радикальна фракція Народної Ради, оскільки, за словами її лідера В’ячеслава Чорновола це передбачало “створення єдиної командної структури, яка згодом поставить нам ножа до горла, адже оновлювати той Союз – це те ж, що міняти іржавий в’язничний дріт на новий”³⁴. Цей політик заявив, що у випадку обрання його на посаду Президента він негайно скасує це рішення Верховної Ради³⁵. Негативно оцінив парафований угоду й Іван Драч, який від імені Народного Руху України заявив, що Договір став подією, яка “становить реальну загрозу на шляху до її державності”³⁶. Різко негативно оцінили угоду Українська Республіканська Партія. “За невинним на перший погляд підписанням стоїть спроба зберегти хоч якийсь Центр, чи бодай створити плацдарм для побудови імперії “нового зразка”³⁷, – підкреслювалось у заяві проводу УРП.

³¹ “Революція на Луганщині непопулярна”, *Голос України*, 7 листопада 1991.

³² Виступ народного депутата Верховної Ради України Сергія Головатого, *Бюлетень Верховної Ради України № 42, засідання 6 листопада 1991 р.* (1991): 13.

³³ В. Кирилюк, “Блокада”, *Літературна Україна*, 14 листопада 1991.

³⁴ Ф. Монченко, “Незалежній Україні – гідного лідера”, *Народна газета*, жовтень 1991.

³⁵ “Повідомляє Рух-прес”, *Народна газета*, 24–30 листопада 1991.

³⁶ “Заява Народного Руху України з приводу парафування міждержавної економічної угоди”, *Голос України*, 13 листопада 1991.

³⁷ Заява Проводу Української Республіканської Партії, 7 листопада 1991, Архів Української Республіканської Партії, спр. 36, арк. 254.

Паралельно із заходами союзного Центру із залучення України в реінтеграційні економічні процеси у Москві не вщухала робота з формування планів політичного об'єднання, які отримали назву “Ново-огарьовський договір-2”. Дня 2 жовтня 1991 р. учасники чергового етапу переговорів (М. Горбачов, Б. Єльцин, Н. Назарбаєв, І. Карімов, А. Муталібов, А. Акаєв, С. Ніязов, А. Іскандаров) звернулися з листом до Верховної Ради України, де серед іншого зазначалося: “Зміни, що відбулися в країні після серпневих подій, створили принципово нову політичну ситуацію. Тепер йдеться про новий Союз. Роль України у розвитку нашої країни, в усьому, чим наші народи можуть по праву пишатися, незамінна. Скажемо прямо: ми не уявляємо собі Союзу без України”³⁸. На засіданні Держради 11 жовтня лідери республік-держав визначилися, що космос, стратегічна оборона, екологія, ядерна зброя та ще два-три види головні напрямки діяльності мають бути спільними і фінансуватися всіма суб'єктами нового утворення. Л. Кравчук підтримав також ідею збереження єдиного інформаційного простору на всій території колишнього СРСР³⁹.

Однак, російська влада у ході переговорного процесу все настирніше закликала Україну долучитися до формування ССД, одночасно перебираючи все більше повноважень союзного Центру під свій контроль. Зокрема Б. Єльцин і М. Горбачов домовилися про припинення існування до 1 січня 1992 р. центральних радянських структур й російський лідер підписав указ про перехід у власність РРФСР усіх союзних урядових відомств та їх майна, ліквідував міністерство зовнішніх зносин СРСР, міністерство внутрішніх справ СРСР, залишивши недоторканими тільки Міністерство оборони та ядерної енергетики. На такі дії команди Б. Єльцина з обуренням вказував один із найпоміркованіших опозиційних політиків академік Петро Кислий, який зазначав, що “сильна Росія будується за рахунок грабунку союзних структур, тобто забирання союзних структур, і за рахунок шантажу і тиску на республіки”⁴⁰.

Логіка державотворення змушували Народну Раду наполегливо шукати компромісних рішень із політичними опонентами, найперше із “партією влади”, як потенційним союзником для протистояння тиску Центру. Як зазначав згодом один із лідерів загальнодемократичного крила опозиції В. Філенко, розвиток політичної ситуації у країні призвів до того, що “певні сили з “групи 239”, зокрема ті, котрих ми називали “червоні директори”, визнали незалежність, як таку, відійшли від комуністичної ідеології, тож окреслилися варіанти можливої співпраці різних політичних сил”⁴¹. Про унікальність цього періоду в історії України говорив і роки опісля Л. Лук'яненко: “Від серпня до 1 грудня 1991 року і націоналісти, і

³⁸ “Звернення керівників союзних республік до Верховної Ради України”, *Голос України*, 23 жовтня 1991.

³⁹ В. Скандя, “До зірок – через земні проблеми”, *Голос України*, 15 жовтня 1991.

⁴⁰ Виступ народного депутата Верховної Ради України Петра Кислого, *Бюлетень Верховної Ради України № 16, засідання 20 вересня 1991 р.* (1991): 36–37.

⁴¹ “Інтерв'ю із Володимиром Філенком”, *Поступ*, 24 грудня 2003.

комуністи агітували народ за одне – за незалежність. Очевидно, у кожній силі були свої мотиви й інтереси, але в основному – у питанні про незалежність – вони збігалися”⁴².

Члени демократичного корпусу тісно співпрацювали із керівництвом парламенту (зокрема, Леонідом Кравчуком та Іваном Плющем) у напрямку зміцнення державності. Аргументи депутатів-демократів у парламенті, і народорадівців-членів Президії Верховної Ради позначалися на формуванні позиції України щодо чергового варіанту Союзного договору, стосовно перспектив підписання якого Л. Кравчук вже початку листопада 1991 р. заявив наступне: “Розмови навколо ново-огарьовського процесу треба припинити. Це – просто несерйозна розмова”⁴³. Як наслідок, делегація України не взяла участі в засіданні Держради, що відбулося в середині листопада 1991 р., на якому сім республік висловилися за створення конфедеративної держави. У підсумку навіть у такому вузькому колі політичних гравців умови Договору не були прийняті, оскільки Єльцин заявив, що “підписання Договору без України – марна справа”, а лідери інших республік запропонувавши дочекатися підсумків українського референдуму.

Всеукраїнський референдум на підтвердження Акту незалежності України 1 грудня 1991 р. відігравав винятково важливу роль для визначення майбутньої долі Союзу. Його результати виявилися несподіваними і для московської правлячої еліти, й спростували найоптимістичніші передбачення українських політиків. І якщо М. Горбачов, який напередодні прогнозував, що за Союз (тобто проти незалежності) висловиться навіть більшість киян (натяк на те, що під час березневого референдуму 1991 р. більшість мешканців столиці України проголосували проти Союзу)⁴⁴, тепер виявляв розгубленість і не відкидав можливість своєї відставки⁴⁵, а російські політики навперекір висували територіальні претензії до України (зокрема, П. Воцанов, прес-секретар Б. Єльцина, мер Москви Г. Попов, один із “батьків Перебудови” О. Яковлев⁴⁶, О. Руцкой) й чинили відчайдушні спроби врятувати союзню державу у будь-якому вигляді.

У відповідь на ініціативу М. Горбачова провести у Москві Надзвичайний З’їзд народні депутати колишнього СРСР В. Яворівський та Д. Павличко звернулися із закликом до своїх колег не брати участі у будь-яких структурах колишнього Союзу⁴⁷. Власне ця заява послужила поштовхом для ухвалення

⁴² Левко Лук’яненко, “Про десять літ минулих”, доступ отримано 21 грудня 2022, www.gius.kiev.ua/journal/3/lukyanko.

⁴³ Леонід Кравчук, “Народ доріс до незалежності”, *Голос України*, 12 листопада 1991.

⁴⁴ Володимир Крижанівський, “Що залишилося “поза кадром””, *Голос України*, 26 листопада 1991.

⁴⁵ “У важкій атмосфері”, *Голос України*, 28 листопада 1991.

⁴⁶ FAX, *Ратуша*, 30–31 жовтня 1991.

⁴⁷ Виступ народних депутатів Верховної Ради України Володимира Яворівського і Дмитра Павличка, *Бюлетень Верховної Ради України № 47, засідання 11 грудня 1991 р.* (1991): 58–59.

парламентом Звернення до народних депутатів СРСР від України з проханням врахувати схвалення більшістю українців Акту незалежності України і не брати участь у роботі Надзвичайного З'їзду народних депутатів СРСР⁴⁸.

Остаточну крапку у потугах союзного Центру запобігти краху старої системи поставала Алма-атинська зустріч лідерів держав-колишніх республік. Дня 21 грудня 1991 р. керівники 11 з 15 колишніх союзних республік (крім держав Балтії та Грузії) підписали у столиці Казахстану Протокол до Угоди про створення СНД, в якому фіксувалось утворення на рівноправних засадах Співдружності незалежних держав. Учасники зустрічі взяли на себе зобов'язання розвивати рівноправне взаємовигідне співробітництво, формувати спільний економічний простір, митну політику, захищати навколишнє середовище, взаємодіяти в гуманітарній та інших сферах. Рада глав держав СНД схвалила рішення підтримати Росію у питанні збереження за нею постійного членства у Раді Безпеки ООН, а інші республіки в набутті статусу повноправних членів ООН та інших міжнародних організацій.

Отже, проголошення незалежності України поклало початок процесу дезінтеграції СРСР. Головним напрямком державотворчих ініціатив демократичний антикремлівський блок "Народна Рада" у Верховній Раді України вважав досягнення реального розмежування із союзним Центром – територіального, політичного, економічного та ідейно-психологічного. Народну Раду, перш за все, турбувала відсутність механізму прийняття рішень у координаційних міждержавних органах перехідного періоду, доля майна Союзу, можливість цивілізованого демонтажу СРСР для запобігання конфронтаційному розвалу із непередбаченими наслідками. Опозиційну парламентську коаліцію започаткував низку законодавчих кроків на шляху перетворення України з союзної республіки на самостійну державу. Демократична парламентська спільнота виступала за розвиток двосторонніх міждержавних відносин на пострадянському просторі, що мало стабілізувати економіку, захистити національний ринок, не допустити різкого падіння рівня життя населення, Демократична парламентська спільнота не вдалася до конфронтаційних акцій при укладенні Договору про Економічну співдружність, однак, чинила заходи з недопущення втягування України до нових наддержавних структур. Представники опозиційних сил у парламенті взяли активну участь у підготовці прикінцевих документів Мінської угоди 1991 р. і Алма-атинської зустрічі глав держав, а також напрацюванні остаточних умов ратифікації цих документів у Верховній Раді. Саме після цих подій з міжнародно-правовою точки зору завершився процес дезінтеграції радянської імперії, важливу роль в якому відіграла українська парламентська опозиція у Верховній Раді України XII (I) скликання.

⁴⁸ "Звернення Верховної Ради України до народних депутатів СРСР від України", *Голос України*, 13 грудня 1991.

THE FINAL ACT: PARLIAMENTARY OPPOSITION IN UKRAINE DURING THE PROCESSES OF USSR DISINTEGRATION

Ihor PIDKOVA

Ivan Franko National University of Lviv
Mykhailo Hrushevskiy Department of Contemporary History of Ukraine
1, Universytetska str. 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: ihorpidkova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6912-9265

The declaration of Ukraine's independence in August 1991 marked the initiation of the Soviet Union's disintegration process. Within the Verkhovna Rada of Ukraine, the democratic opposition strategically prioritized state-building initiatives aimed at achieving comprehensive separation from the Soviet Center. This encompassed territorial, political, economic, and ideological and psychological dimensions.

The opposition parliamentary bloc "Narodna Rada" identified key challenges in interstate relations among former Soviet republics during the transitional phase. These challenges included establishing a decision-making mechanism in coordinating interstate bodies, determining the fate of Soviet property, and orchestrating a civilized dismantling of the USSR to avert a confrontational collapse with unforeseen consequences.

Initiating legislative acts, the anti-Kremlin opposition within the Ukrainian parliament sought to transform Ukraine from a union republic into an independent state. The democratic parliamentary community advocated for the development of bilateral interstate relations in the post-Soviet space. This approach aimed to stabilize the economy, safeguard the national market, and prevent a sharp decline in living standards.

In the pursuit of political stability, the People's Council refrained from confrontational actions during the conclusion of the Economic Community Treaty. However, it actively opposed attempts to involve Ukraine in new supranational structures through political means. The Democratic Parliamentary Coalition consistently rejected Russian authorities' efforts to impose an updated model of the "democratic empire" on former republics, including Ukraine, under the guise of dismantling the USSR.

The 1991 Minsk Agreement and the 1991 Alma-Ata meeting of heads of state marked pivotal moments that conclusively terminated attempts to preserve the Soviet Union. These events led to the final disintegration of the Soviet superpower.

Keywords: Verkhovna Rada of Ukraine, Act of Independence of Ukraine, USSR disintegration, parliamentary opposition, People's Council, Commonwealth of Sovereign States, Economic Community.

REFERENCES

- Barabash, Oleksandr. "Boiatsia vzaiemovyhidnykh vidnosyn", *Holos Ukrainy*, 24 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- "Chomu Ukraina ne pidpysala ekonomichnoi uhody?", *Literaturna Ukraina*, 24 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Informatsiia "Holosu Ukrainy", *Holos Ukrainy*, 2 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- "Interviu iz Volodymyrom Filenkom", *Postup*, 24 hrudnia 2003. (in Ukrainian)
- "FAX", *Ratusha*, 30–31 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Horyn, Bohdan. "Rol i mistse Ukrainy u Spivdoruzhnosti nezaleznykh derzhav", *Respublikanets*, № 3, (1992): 14. (in Ukrainian)
- Kraslianskyi, Anatolii. "Nashi soiuznyky – zlahoda i myr", *Holos Ukrainy*, 25 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)

- Kravchuk, Leonid. "Narod doris do nezalezhnosti", *Holos Ukrainy*, 12 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Kryzhanivskiy, Volodymyr. "Shcho zalyshylosia "poza kadrom", *Holos Ukrainy*, 26 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Kostiukov, A. "Rossyia: Ya opiat vas naveky splochu", *Holos Ukrainy*, 23 zhovtnia 1991 (in Ukrainian)
- Kyryliuk, V. "Blokada", *Literaturna Ukraina*, 14 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Kyryliuk, V. "Pislia sviata", *Literaturna Ukraina*, 31 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Lukianenko, Levko. "Pro desiat lit mynulykh", dostup otrymano 21 hrudnia 2022, www.rius.kiev.ua/journal/3/lukyanenko (in Ukrainian)
- Markov, Borys. "Boiatsia vzaïemovyhidnykh vidnosyn", *Holos Ukrainy*, 24 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Monchenko, F. "Nezalezhnii Ukraini – hidnoho lidera", *Narodna hazeta*, zhovten 1991 (in Ukrainian)
- "Postanova VR Ukrainy "Pro uchast Ukrainy v predstavnytskykh orhanakh Soiuzu RSR perekhidnogo periodu", *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 51 (1991): 747. (in Ukrainian)
- "Postanova Zizdu narodnykh deputativ SRSR 5 veresnia 1991 roku "Pro zakhody, shcho vyplyvaiut iz spilnoi Zaiavy Prezydenta SRSR i naivyshchyykh kerivnykiv soiuznykh respublik i rishen pozacherhovoï sesii Verkhovnoi Rady SRSR", *Holos Ukrainy*, 7 veresnia 1991. (in Ukrainian)
- "Povidomliaie Rukh-pres", *Narodna hazeta*, 24–30 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Pysarenko, S. "Ul'tymatumiv Ukraina ne spryimaie", *Holos Ukrainy*, 19 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- "Revoliutsiia na Luhanshchyni nepopuliarna", *Holos Ukrainy*, 7 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Skachko, Volodymyr. "Nezalezhnist ye. Potribni zakony", *Holos Ukrainy*, 4 veresnia 1991 (in Ukrainian)
- Skachko, Volodymyr. "Opovid pro sprobu Ukrainu z Leninym skhrestyty", *Holos Ukrainy*, 30 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Skania, V. "Do zirok – cherez zemni problemy", *Holos Ukrainy*, 15 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- "Ukraina na ulamkakh imperii", *Holos Ukrainy*, 12 veresnia 1991. (in Ukrainian)
- "U vazhkii atmosferi", *Holos Ukrainy*, 28 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- "Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Serhii Holovatoho", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* No. 3, zasidannia 4 veresnia 1991 r. (1991): 53–54 (in Ukrainian)
- "Vystup Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy Leonida Kravchuka", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* No. 19, zasidannia 9 zhovtnia 1991 r. (1991): 60. (in Ukrainian)
- "Vystup Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy Leonida Kravchuka", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* No. 1, zasidannia 3 veresnia 1991 r. (1991): 36. (in Ukrainian)
- "Vystup Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy Leonida Kravchuka", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 19, zasidannia 9 zhovtnia 1991 r. (1991): 84 (in Ukrainian)
- "Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Ihora Yukhnovskoho", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 30, zasidannia 25 zhovtnia 1991 r. (1991): 112. (in Ukrainian)
- "Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Valerii Ivasiuka", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 30, zasidannia 25 zhovtnia 1991 r. (1991): 116. (in Ukrainian)
- "Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Mykhaila Horynia", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 16, zasidannia 20 veresnia 1991 r. (1991): 11. (in Ukrainian)

- Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Petra Kysloho, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 16, zasidannia 20 veresnia 1991 r. (1991): 36–37. (in Ukrainian)
- “Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Serhii Holovatoho”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 42, zasidannia 6 lystopada 1991 r. (1991): 13. (in Ukrainian)
- “Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Volodymyra Hrynova”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 30, zasidannia 25 zhovtnia 1991 r. (1991): 100. (in Ukrainian).
- “Vystup narodnykh deputativ Verkhovnoi Rady Ukrainy Volodymyra Yavorivskoho i Dmytra Pavlychka”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 47, zasidannia 11 hrudnia 1991 r. (1991): 58–59. (in Ukrainian)
- “Vystup Premier-ministra Ukrainy Vitolda Fokina na sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 28, zasidannia 24 zhovtnia 1991 r. (1991): 33. (in Ukrainian)
- “Zaiava Narodnoi Rady”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 28, zasidannia 24 zhovtnia 1991 r. (1991): 64. (in Ukrainian)
- “Zaiava Narodnoi Rady”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 42, zasidannia 6 lystopada 1991 r. (1991): 27. (in Ukrainian)
- “Zaiava narodnykh deputativ SRSR vid Ukrainy”, *Holos Ukrainy*, 18 veresnia 1991. (in Ukrainian)
- “Zaiava Narodnoho Rukhu Ukrainy z pryvodu parafuvannia mizhderzhavnoi ekonomichnoi uhody”, *Holos Ukrainy*, 13 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- “Zaiava Provodu Ukrainskoi Respublikanskoii Partii, 7 lystopada 1991”, *Arkhiv Ukrainskoi Respublikanskoii Partii*, spr. 36, ark. 254. (in Ukrainian)
- “Zvernennia kerivnykiv soiuznykh respublik do Verkhovnoi Rady Ukrainy”, *Holos Ukrainy*, 23 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- “Zvernennia Narodnoi Rady do narodnykh deputativ SRSR”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* No. 3, zasidannia 4 veresnia 1991 r. (1991): 6. (in Ukrainian)
- “Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do narodnykh deputativ SRSR vid Ukrainy”, *Holos Ukrainy*, 13 hrudnia 1991. (in Ukrainian)